

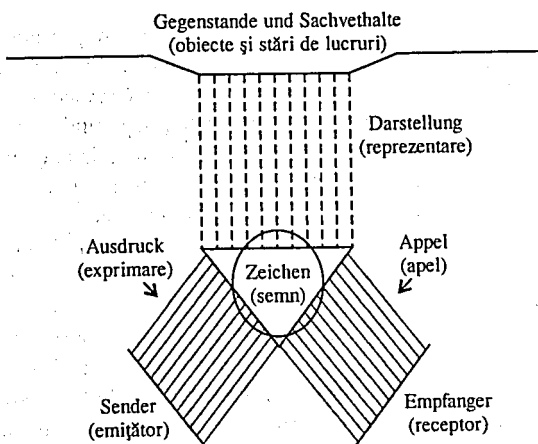
Capitolul XI

Modelul semiologic al limbajului uman. Funcțiile limbii

Finalitatea oricărui demers științific autentic constă în descrierea corectă a obiectului de studiu, ca etapă primă și necesară a înțelegerii cauzelor, semnificațiilor și finalității acestuia. În acest scop, omul de știință este obligat să își asume un metalimbaj, caracterizat prin claritate, univocitate, specificitate și maniabilitate. Acest metalimbaj nu se poate deosebi de vorbirea obișnuită decât prin întrebuintarea unei terminologii specifice. Dacă avem în vedere limbajul uman ca obiect de studiu, este limpede că sarcina centrală a oricărei teorii lingvistice valide este aceea de a crea o terminologie capabilă să surprindă pe cât posibil mai nuanțat fenomenul lingvistic, în întreaga sa complexitate. Teoreticianul lingvist va încerca așadar să modeleze într-un ansamblu coerent și funcțional un spectru de fenomene particulare extrem de larg, domeniul realizărilor lingvistice concrete. Realizarea unui model explicativ cât mai complet al fenomenului limbaj va trebui să aibă în vedere atât factorii lingvistici implicați (unități lingvistice, relații și structuri lingvistice), cât și factorii extralingvistici (cei ontologici, gnoseologici și sociali în primul rînd). Modelul capabil să răspundă în mod optim acestor cerințe este socotit în mod curent modelul semiologic. În cele ce urmează, vom examina cîteva dintre propunerile de modelare semiologică a limbajului avansate în ultimul secol.

11.1. Teoria psihologistă a lui K. Bühler

Primul învățat care și-a propus să imagineze un model semiotic complet al limbajului uman, inspirîndu-se deopotrivă din distincțiile teoretice ale lui F. de Saussure, ca și din temele filosofiei germane a limbajului, pare să fi fost psihologul german **Karl Bühler** (1879-1963) în lucrarea *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, publicată la Jena în 1934. În explicațiile sale, Bühler (*op. cit.*, p. 28) pornește de la următoarea reprezentare grafică:

Schema propusă de K. Bühler prezintă avantajul de a cuprinde, într-o reprezentare globală, elementele centrale ale actului semiologic: emițătorul, destinatarul și semnul lingvistic, sugerînd deopotrivă și raporturile lor dinamice. Figura centrală, cercul intersectat de un triunghi, reprezintă semnul lingvistic, care deține un aspect sonor (cercul ca atare) și o dimensiune simbolică (sugerată de triunghi). Aceasta din urmă include trei momente variabile diferite, sugerate de cele trei laturi ale triunghiului: raportul cu emițătorul, raportul cu destinatarul și raportul cu obiectele și stările de lucruri ale realității extralingvistice. Dacă în prezenta diagramă triunghiul depășește limitele cercului, intenția lui Bühler este aceea de a sugera faptul că datele senzoriale susținute de fenomenele acustice concrete primesc întotdeauna o completare apercceptivă de natură conceptuală. Pe de altă parte, și cercul depășește triunghiul, ceea ce înseamnă că nivelul fonetic al actului verbal susține doar o parte din conținutul conceptual al semnului. În această perspectivă, BÜHLER, *Die Sprachtheorie...*, p. 29, distinge trei ipostaze ale semnului lingvistic:

Acesta este simbol (*Symbol*) în virtutea subordonării sale la obiecte și stări de lucruri, simptom (*Symptom*) în virtutea dependenței sale de emițător, a cărui interioritate o exprimă, și semnal (*Signal*) grație apelului său la ascultător, al cărui comportament intern sau extern îl ghidează.

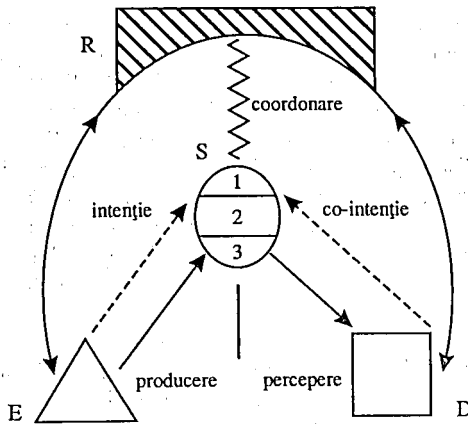
Așadar, orice semn lingvistic este un construct care presupune o latură sonoră și o latură de conținut. Ca produs al semiozei, cuvântul sau enunțul pornește de la emițător în calitate de expresie (*Ausdruck*) și reclamă participarea la actul comunicării a receptorului, acționînd de această dată în calitate de apel (*Appel*). Simultan, orice semn lingvistic (= un complex sonor dotat cu semnificație) este, în actul vorbirii, semn pentru ceva, adică substitut al unui obiect, reprezentînd un lucru sau o clasă de lucruri. Conform acestor trei implicări, semnele lingvistice îndeplinesc, după BÜHLER, *Die Sprachtheorie*, p. 33, următoarele trei funcții distincte (*Rollenfach*):

1. O funcție expresivă, care definește aportul emițătorului în cadrul comunicării, concretizat printr-o „exclamare” (*Ausruf*), sub forma unei „modulări muzicale” (*musikalische Modulation*). Pe coordonatele acestei funcții, emițătorul comunică ceva obiectiv și se comunică deopotrivă pe sine însuși, în sensul că exprimă ceva subiectiv și contingent, legat de propriile trăiri și interese. Funcția expresivă implică așadar o dimensiune pregnant emoțională.
2. O funcție apelativă, care rezultă din caracterul de „apel” (*Appel*) sau „comandă” (*Kommando*) al semnului, prin care se trezește o reacție din partea receptorului, sub forma unui „impact fonematic” (*phonematische Prägung*).
3. O funcție reprezentativă, care contribuie la concretizarea comunicării lingvistice prin raportare la orizontul ontologic, în cadrul unei situații de comunicare concrete.

Rezumînd așadar propunerile lui Bühler vom avea:

<i>emițător</i>	→	<i>simptom</i>	→	<i>funcția expresivă</i>
<i>receptor</i>	→	<i>semnal</i>	→	<i>funcția apelativă</i>
<i>obiect</i>	→	<i>simbol</i>	→	<i>funcția reprezentativă</i>

O versiune nuanțată a modelului semiologic al comunicării lingvistice întîlnim la SCHMIDT, *Zeichen und Wirklichkeit*, p. 16; menținîndu-se într-un cadru psihologic, acest lingvist include în reprezentarea grafică a modelului său o structurare internă mai rafinată a semnului lingvistic, luînd deopotrivă în seamă și caracterul bi-vectorial al procesului de comunicare:

Semnificațiile simbolurilor întrebuințate în această diagramă sunt următoarele:

E = emițător (vorbitor, creator, producător, scriitor etc.);

D = destinatar (receptor, ascultător, utilizator, cititor etc.);

S = semnul lingvistic;

S₁ = scrierea ca suport material al sunetelor;

S₂ = sunetele ca suport material al semnificațiilor lexice și sintactice;

S₃ = semnificațiile;

R = secvența de realitate (materială sau ideală).

În această sugestivă diagramă, semnul verbal (S), care se prezintă ca un suport material sonor purtător de semnificație, ocupă un loc central, medînd între protagoniștii comunicării, emițătorul (E) și destinatarul (D), care își coordonează între ei raportarea la realitatea extralingvistică (R). La polul emițătorului, comunicarea lingvistică presupune activitatea umană producătoare de semne, activitate care reclamă factorul intenționalitate. La celălalt pol, al destinatarului, se petrece fenomenul psihic complex al percepției semnalului verbal, fenomen care presupune și el o implicare co-intențională. Mediind între realitate, emițător și destinatar, semnul lingvistic este angrenat într-un proces extrem de complex, a cărui înțelegere ne-ar conduce la înțelegerea însăși a esenței limbajului uman.

În cadrul acestui efort de explicare, utilă ni se pare distincția operată de W. von Humboldt între limbajul privit ca activitate (*energeia* –

Tätigkeit) și limbajul privit ca produs (*ergon – Werk*). Cu alte cuvinte, individul vorbitor practică limbajul ca pe o activitate creatoare, care reclamă participarea întregii sale ființe, cu senzațiile, sentimentele, convingerile, reprezentările și gândirea sa, dar în același timp el și utilizează limbajul, ca pe un obiect finit, un instrument care îi stă la dispoziție pentru realizarea unor scopuri specifice. Pornind de la această disociere humboldtiană, BÜHLER, *Die Sprachtheorie...*, p. 49, va încerca o nuanțare a modelului său, introducând în discuție două noi criterii, și anume criteriul subiectivității și cel al gradului de formalizare. După acest autor, ar trebui să distingem între următoarele patru ipostaze ale limbajului:

- a) acțiunea verbală (*Sprechhandlung*), care reprezintă faptul de a vorbi, considerat în realitatea sa concretă și individuală;
- b) actul verbal (*Sprechakt*), care reprezintă faptul individual de a atribui o semnificație unei expresii lingvistice;
- c) produsul lingvistic (*Sprachwerk*), care reprezintă rezultatul acțiunii verbale, considerat în afara relației cu individul vorbitor;
- d) forma lingvistică (*Sprachform*), care reprezintă produsul abstract al acțiunii verbale, considerat în valoarea sa funcțională abstractă, desprinsă de contextele verbale concrete.

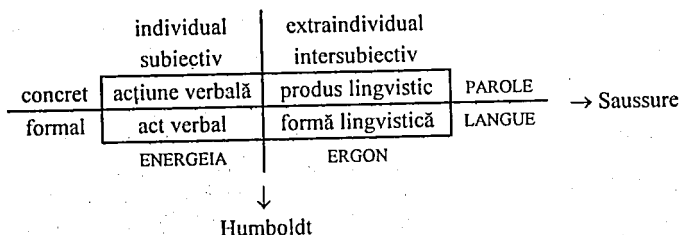
Organizate într-o diagramă cu patru compartimente, „în intenția de a pune în evidență două dihotomii încrucișate” (*ibidem*), ipostazele menționate se organizează astfel:

	I	II
1.	acțiune verbală	produs lingvistic
2.	act verbal	formă lingvistică

Pe coloana I sunt incluse ipostazele limbajului care presupun prezența sau implicarea subiectului vorbitor (*subjektbezogene Phänomene*), acestea fiind acțiunea verbală și actul verbal, ipostaze concrete și individuale ale limbajului. Pe coloana II apar produsul lingvistic și forma lingvistică, definite de Bühler drept „fenomene desprinse de subiect” (*subjektentbundene Phänomene*). În planul orizontal al diagramei, sub 1. se înscrie acțiunea verbală și produsul lingvistic, socotite de Bühler ca reprezentând un nivel inferior de formalizare, iar sub 2. se înscrie actul verbal și forma lingvistică, niveluri cu un grad superior de formalizare.

În celebrul studiu *Sistema, norma y habla* din 1952, Eugenio Coseriu nuanțează și reformulează întregul eșafodaj propus de Bühler, disociind următoarele ipostaze și entități angrenate în funcționarea comunicării verbale:

- a) din punct de vedere al relației cu vorbitorul, avem: 1) în plan concret acțiunea verbală ca fenomen subiectiv și produsul lingvistic ca fenomen intersubiectiv și 2) în plan formal actul verbal ca fenomen subiectiv și forma lingvistică, în calitate de fenomen intersubiectiv;
- b) din punct de vedere al gradului de formalizare, avem: 1) în plan individual acțiunea verbală ca fenomen concret și actul verbal ca entitate formală și 2) în plan interindividual produsul lingvistic ca fenomen concret și forma lingvistică, în calitate de entitate formală¹. Cu forța de sinteză care îi era proprie, Coseriu operează în continuare o modelare de ordin superior, propunând o schemă de ansamblu în care sunt recuperate conceptele propuse de Bühler, alături de disocierile humboldtiene și cele saussuriene:

Discuția de față intersectează un câmp de probleme mai complex, pe care îl vom trata cu altă ocazie, atunci când ne vom ocupa de ipostazele structural-funcționale ale limbii (vezi *infra* § 12). Să reținem deocamdată ideea că procesul de comunicare implică factori deopotrivă obiectivi și subiectivi, materiali și non-materiali, individuali și intersubiectivi, a căror conlucrare conferă limbajului uman atributele indisociabile de activitate socială, dar și de creație individuală. În peisajul divers al științelor limbajului s-au conturat și în privința configurării unui model semiologic al limbajului uman mai multe poziții metodologice, a căror examinare, fie și succintă, ni se pare utilă pentru dobândirea unei perspective complementare asupra fenomenului atât de complex pe care îl numim limbaj uman.

1. Vezi COSERIU, *Teoria del lenguaje*..., p. 48.

11.2. Teoria comunicațională a lui R. Jakobson

De o largă popularitate în mediile specialiștilor s-a bucurat modelul propus de Roman Jakobson, membru marcant al așa-numitei Școli praghene, unul dintre curentele cele mai clar conturate ale structuralismului lingvistic. Bazându-se în principiu pe modelul lui K. Bühler, Jakobson afirmă² că, în afară de cele trei funcții fundamentale enunțate de Bühler (expresivă, apelativă și reprezentativă), comunicarea verbală îndeplinește și alte funcții, potrivit orientării mesajului către factorii complementari implicați în actul de vorbire (mesaj, cod, context și contact).

În concepția lui R. Jakobson, procesul de comunicare verbală reprezintă transmiterea unui mesaj de la un emițător către un destinatar, pe coordonatele impuse ale unui cod lingvistic dat. Tradus în termenii saussurieni clasici, raportul dintre cod și mesaj ar echivala raportul dintre *langue* și *parole*, adică dintre limba privită ca un sistem de relații abstracte între semne și realizarea concretă, în acte de vorbire, a acestui sistem. În termenii semiologiei generale, prin cod înțelegem un sistem de convenții referitoare la interpretarea consensuală a valorii unor semne. În cadrul codului lingvistic, semnele nu sunt depozitate întrimplător, ci sunt corelate între ele pe baza unor legături specifice, raporturile paradigmatică, care implică ierarhizări, diferențe, opoziții, excluderi etc. Alcătuind așadar, în ansamblul lor, codul, aceste raporturi au caracterul unor constrângeri necesare.

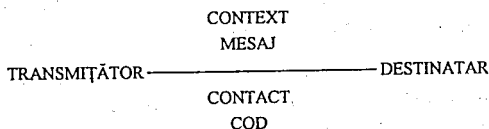
Comunicarea verbală este posibilă atunci când ambii protagoniști ai procesului de comunicare recunosc și sunt capabili să utilizeze ei înșiși codul lingvistic dat, adică o limbă istorică oarecare. Pe baza cunoașterii codului, emițătorul și destinatarul comunicării își transmit un anumit mesaj. Prin mesaj (echivalat de alți specialiști cu noțiunile de *text* sau *discurs*) înțelegem cantitatea de informații referitoare la realitatea extralingvistică, depozitată într-o structură verbală, pe baza unui anumit cod cunoscut de ambii protagoniști și în circumstanțe de comunicare determinate. Aceste circumstanțe extralingvistice includ în principal un

2. Pentru prima dată în studiul *Linguistics and Poetry*, publicat în volumul A.T. Sebeok (ed.), *Style in Language*, Massachusetts, 1960, p. 350-377. Am consultat versiunea românească a lui Mihai Nasta, tipărită sub titlul *Lingvistică și poetică. Aprecieri retrospective și considerații de perspectivă*, în vol. *** *Probleme de stilistică. Culegere de articole*, București, 1964, p. 83-125.

context comunicațional și un contact între protagoniștii comunicării. Numim **c o n t a c t** faptul co-prezenței emițătorului și a destinatarului în spațiul ontic al comunicării, reflectată în relația uman-psihică prin care devine posibilă formularea mesajului, stabilirea și menținerea comunicării lingvistice.

În sfârșit, pe lângă emițător și destinatar, cod, mesaj și context, un al șaselea factor inherent implicat în procesul de comunicare verbală este **c o n t e x t u l** sau **s i t u a Ț i a** de comunicare. Conceptul de context de comunicare sau context semiologic trebuie distins de conceptul de context lingvistic, pe care îl definim drept mediul sau circumstanțele formal-lingvistice în care se află o unitate lingvistică în interiorul unui cuvânt, al unei sintagme sau al unui enunț, cu alte cuvinte, suma elementelor care precedă și succedă elementul respectiv în cadrul lanțului vorbirii. Prin context sau situație de comunicare vom înțelege așadar ansamblul condițiilor ontice, sociale și istorice în care se petrece actul de comunicare. Includem aici în primul rând lumea obiectelor, a relațiilor și a conceptelor care vor fi reflectate în actul lingvistic, elemente denumite de regulă prin termenul generic **r e f e r e n t** sau **r e f e r i n Ț a**.

Implicarea acestor șase „factori constitutivi în orice act de vorbire” (Jakobson³) este imaginată de acest autor prin următoarea diagramă:

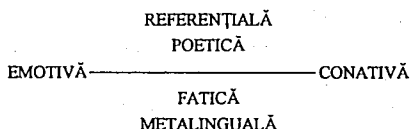

În raport cu orientarea procesului de comunicare lingvistică spre unul dintre acești factori, se disting șase „funcțiuni ale limbajului” sau „aspecte esențiale ale vorbirii” (*ibidem*): funcția referențială, funcția emotivă,

3. Versiunea românească citată, p. 88. Aici găsim următoarea prezentare sintetică: „Cel care se adresează («transmițătorul») trimite un mesaj destinatarului («receptorul»). Pentru ca mesajul să-și îndeplinească funcțiunea, el are nevoie de un **c o n t e x t** la care se referă (sau, într-o nomenclatură mai echivocă, de un «referent»), pe care destinatarul să-l poată pricepe și care să fie sau verbal, sau capabil de a fi verbalizat; de un **c o d**, întru totul sau cel puțin parțial, comun atât expeditorului, cât și destinatarului (sau, cu alte cuvinte, comun celui care codează și celui care decodează); în fine, are nevoie de **c o n t a c t**, conducta materială sau legătura psihologică dintre cei doi, care le dă posibilitatea să stabilească și să mențină comunicarea”.

funcția conativă, funcția fatică, funcția poetică și funcția metalingvistică. Jakobson vorbește despre „ordinea ierarhică diferită a funcțiilor” în cadrul unui act de vorbire concret, dar respinge „monopolul” uneia dintre ele. Deși transmiterea de informații, corespunzătoare funcției referențiale (denumită deopotrivă, în trecut, și „denotativă” sau „cognitivă”), rămâne prioritară, celelalte funcții sunt constant implicate, în grade diferite, în elaborarea mesajelor verbale.

În raport cu orientarea procesului de comunicare spre unul dintre cei șase factori menționați, funcțiile lingvistice corespunzătoare sunt dispuse astfel (*ibidem*, p. 94):

Funcțiile emotivă, referențială și conativă corespund, prin conținutul lor, funcțiilor expresivă, reprezentativă și apelativă distinse de K. Bühler cu referire la emițător, obiectele desemnate și destinatar. Celelalte trei funcții, poetică, fatică și metalinguală (sau metalingvistică) apar prin luarea în considerație a factorilor mesaj, contact și cod.

1. Funcția referențială este, în perspectivă semiologică, funcția primară a limbajului uman și a fost avută în vedere încă de filozofii greci, când s-au referit la actul de denumire a lucrurilor (*nomothesia, onomatourgia*), prin care oamenii disting diferențe în sînul realității, însușindu-și-o. Gîndirea umană își reprezintă lumea prin limbaj. Operația de segmentare a continuumului ontic prin operațiile gîndirii este simultană cu însuși actul de „denumire” a obiectelor lumii. Prin limbaj, omul reflectă, interpretează și transmite semenilor ceea ce îl înconjoară. De aceea, funcția referențială, reprezentativă sau denominativă a limbajului se dezvoltă în cadrul raportului triadic dintre realitatea ca atare, realitatea gîndirii și realitatea limbajului. Prin limbaj operăm segmentări, clasificări și corelații în sînul realității. În virtutea funcției sale referențiale, limbajul condiționează cunoașterea, „informatizînd” și prelucrînd datele amorfe ale realității. Reprezentările și noțiunile, ca elemente ale gîndirii logice, nu pot fi concepute în afara sferei semantice a semnelor lingvistice, la fel cum operațiile logice

(enunțul, judecata, raționamentul) nu se pot concretiza decît în și prin structuri lingvistice (sintagme, propoziții, fraze).

Aceasta este interpretarea logicist-semiologică, larg răspîndită în tradiția europeană. Comodă pentru lingviști, ea a fost însă frecvent supusă criticii de către filosofi. Se acceptă în principiu ideea că activitatea verbală a omului implică, prin acțiunea funcției referențiale, coordonata gnoseologică a limbajului uman. Dar limbile istorice, în care se concretizează facultatea limbajului, nu sunt simple suporturi inerte ale structurilor logice, ci reprezintă înseși aceste structuri, însă nu numai atît. Enunțul lingvistic nu reflectă mecanic o imagine preexistentă a realității, structurată logic, ci creează prin chiar actul verbal această imagine. Este ceea ce pare să gîndească și Ludwig Wittgenstein cînd afirmă că „limitele limbajului meu semnifică limitele lumii mele” (*Tractatus logico-philosophicus*, enunțul 5.6⁴).

2. Funcția emotivă (sau expresivă) a limbajului pune în evidență valențele individuale ale expresiei verbale, rezultate din orientarea mesajului către emițător. Căci, pe lîngă conținutul său obiectiv, referențial sau cognitiv, orice mesaj lingvistic formulat, ca, de altfel, orice act de vorbire în sine, este și expresia individualității vorbitorului, a modului său particular de a percepe realitatea și de a o organiza în cadrul unui discurs. Funcția emotivă implicată în procesul de comunicare lingvistică se manifestă la toate nivelurile structurale ale organizării mesajului lingvistic, dar se realizează și prin factori semiologici extralingvistici (mimică, gestică etc.).

La nivel fonetic, starea de spirit a vorbitorului se poate concretiza în calitățile intonației (prin care se poate „exprima” bucurie, surpriză, minie etc.), în prelungirea unor vocale, în sincope, metateze și alte fenomene fonetice care capătă, în situația de comunicare dată, valori simbolice. La nivel lexical, funcția expresivă acționează prin selecția unor termeni cu încărcătură emoțională (luați din limbajul familial, din argouri, din lexicul regional etc.). În fine, la nivel sintactic, starea psihică a individului

4. În traducerea românească a lui Mircea Dumitru și Mircea Flonta, *Humanitas*, București, 2001, p. 140. Cf. și *ibidem*, enunțurile 4.11.6 și 4.12 (ed. cit., p. 103): „Tot ceea ce poate fi în genere gîndit poate fi gîndit în mod clar. Tot ceea ce poate fi în genere exprimat poate fi exprimat în mod clar. Propoziția nu poate să reprezinte întreaga realitate, dar nu poate reprezenta ceea ce trebuie să aibă ea în comun cu realitatea pentru a o putea reprezenta – forma logică. Pentru a putea reprezenta forma logică, ar trebui să ne putem situa cu propoziția în afara logicii, adică în afara lumii”.

vorbitor poate determina, de exemplu, construirea unor enunțuri eliptice, simple sau, dimpotrivă, ample și arborescente, conforme cerințelor structurării mesajului și situației de comunicare, dar și implicării sale emotive.

Dacă avem în vedere specificul situației de comunicare, constatăm că funcția emotivă a limbajului se manifestă plenar sau prioritar în cadrul spectacolului de teatru sau, în cu totul alt context, al serviciului liturgic. Realizarea plenară a mesajului dramaturgic, respectiv religios, se obține nu doar prin conținutul informațional al textului prezentat, ci mai ales prin valorile emotive suplimentare presupuse de ceea ce numim jocul actoresc, respectiv serviciul liturgic tradițional efectuat de preot. Dacă avem însă în vedere un criteriu pur lingvistic, vom constata că funcția emotivă a limbajului se află la originea diferențierilor stilistice, definind un anumit tip de atitudine atît față de realitate, cît și față de mesajul în sine. Utilizarea în cheie emoțională a semnelor lingvistice generează tipuri diverse de mesaje, caracterizate prin mărci stilistice diferențiate. Este vorba deopotrivă de mărci stilistice individuale, caracterizînd vorbirea fiecărui individ, dar și de mărci stilistice funcționale, corespunzătoare domeniilor de întrebuintare specifică a discursului verbal.

3. Funcția conativă din terminologia propusă de Jakobson⁵ corespunde funcției apelative la Bühler și se definește prin orientarea preponderentă a actului verbal către destinatar sau receptor. Această funcție se realizează la nivel extralingvistic prin gesturi și atitudini tipice, iar în limbă prin imperativul verbelor sau prin vocativul numelor. Socotind că „frazele imperative diferă esențial de cele declarative” (*ibidem*, p. 90), Jakobson introduce criteriul distinctiv al logicității: pe cînd enunțurile obiectiv-referențiale pot fi supuse „testului adevărului”, în sensul că pot fi considerate ca adevărate sau false, enunțurile imperative nu sunt nici adevărate, nici false. Un enunț precum *Vino cu mine!*, cu un caracter pronunțat conativ, nu este nici adevărat, nici fals, în comparație cu un enunț declarativ precum *Socrate este sănătos*, care poate fi adevărat sau fals, dar nu conține nici o implicație conativă.

4. Funcția fatică a limbajului⁶ se conturează legat de orientarea procesului de comunicare verbală în special spre factorul

5. Cf. lat. *conor, -ari, -atus sum* ‘a se strădui, a încerca insistent să facă ceva’.

6. Cf. lat. *fateor, -eri, fassus sum* ‘a mărturisi, a recunoaște, a admite’. Ca termen tehnic, cuvîntul pare să fi fost întrebuintat, după indicația lui Jakobson, mai întîi de către etnologul B. Malinowski.

c o n t a c t . Este vorba de faptul că realizarea comunicării verbale, adică transmiterea și receptarea unui mesaj, este posibilă doar prin stabilirea și menținerea unui contact între emițător și destinatar. Acest contact se realizează fizic prin co-prezența celor doi poli ai comunicării, vorbitorul și ascultătorul, în spațiul comunicării (cu implicațiile psihice aferente), dar are și o dimensiune lingvistică propriu-zisă, definită prin prezența în structura mesajului a unor elemente verbale destinate tocmai acestui scop al menținerii contactului semiotic. Fatice în acest sens sunt enunțuri declarative, interogative sau exclamative de tipul *Bine* sau *Știi?* sau *Nu-i așa?* sau *Mă-nțelegi?* sau *Hmm!* etc., pe care le calificăm uneori drept „ticuri verbale” și cu care ne presărăm adesea vorbirea, pentru a ne asigura că interlocutorul nostru ne ascultă și ne înțelege, adică se află în „contact” cu noi. Ar fi vorba, după Jakobson, de funcția genetic-primară a limbajului, pe care omul o are în comun cu alte viețuitoare, și pe care copiii și-o însușesc cel dintâi, chiar înainte de a fi capabili să formuleze un mesaj cu conținut informațional.

5. Împrumutată din inventarul noțional și terminologic al logicienilor, distincția între limba-obiect și „metalimbaj” îi servește lui R. Jakobson pentru a disocia o a cincea funcție a limbajului, cea *metalingvistică* sau *metalinguală*. Ea rezultă din orientarea comunicării verbale către factorul *c o d*. Pe coordonatele acestei funcții a limbii, vorbitorul este interesat în mod prioritar mai puțin de referința externă a semnului verbal, cât de semnul verbal însuși. Spunem astfel că, într-un fel, limbajul își devine propriul său referent. Funcția metalingvistică a limbajului este prezentă în vorbirea obișnuită, ca de exemplu atunci când, frecvent, formulăm enunțuri precum: *Ce înțelegi prin cuvântul „imagologie”?* sau *Nu mai zice „mișto” ca golani!* etc. Ea devine deosebit de activă în procesul însușirii de către copii a limbii materne și activează aproape exclusiv în discursul gramaticienilor și al lingviștilor. Toate gramaticile și studiile de lingvistică nu sunt, în fond, decît texte cu caracter metalingvistic, întrucît comunicarea se orientează aproape exclusiv asupra limbii înseși, în calitate de cod implicat în procesul de comunicare.

Deși nu în termeni explițiți, distincția între „limba-obiect” și „meta-limbă” sau „metalimbaj” a fost operată și tematizată de timpuriu în istoria ideilor despre limbaj. Încă din Antichitatea tîrzie, Sf. Augustin revine în repetate rînduri la această distincție (în special în lucrările de tînerete *De dialectica* și *De Magistro*), arătînd că există semne (*signa*) care denumesc lucruri (*res*), dar sunt și semne care denumesc alte semne, cum sunt semnele *verbum* ‘cuvînt’ sau *nomen* ‘nume’. De acea ipostază

autoreflexivă a limbajului pe care o numim astăzi metalimbaj, Sf. Augustin era perfect conștient atunci când afirma că vorbim mai întâi despre cuvinte cu ajutorul altor cuvinte, pentru a putea apoi vorbi cu cuvinte despre lucrurile care ne înconjoară⁷. Distincția teoretică limbaj/metalimbaj joacă un rol foarte important în gramaticile speculative medievale, la așa-numiții „modiști”; în diferitele tratate *de modis significandi* care ni s-au păstrat din secolele al XII-lea–al XIV-lea, există distincția între o abordare a limbajului ca mod de semnificare primară a realității (*intentio prima*) și una secundară (*intentio secunda*), orientată către limbajul însuși.

6. Funcția poetică rezultă, în concepția lui Jakobson, din „centrarea” comunicării verbale asupra mesajului ca atare, adică a conținutului efectiv al comunicării. Ni se atrage atenția că această funcție nu caracterizează exclusiv arta literară sau poezia, ci este prezentă, chiar dacă în mod subsidiar și accesoriu, și în actele de vorbire obișnuite⁸. În planul comunicării, această funcție conduce la autonomizarea a ceea ce numim limbă sau limbaj poetic în cadrul unei limbi istorice date, ca efect al predominanței unui principiu al expresivității. Pe coordonatele acestei funcții, utilizatorul unei limbi supune semnele lingvistice primare unui proces de selecție și prelucrare de rang secund, organizându-le într-un mesaj unic și irepetabil, mesajul poetic. Conștientă sau subconștientă, intenția emițătorului de a formula un mesaj poetic are ca rezultat, în planul limbii, modificări profunde ale emisiei sonore, intonației și ritmului vorbirii. Sunt selectate contexte sonore capabile să corespundă în mod optim intențiilor expresiv-semantice ale vorbitorului. Același primat al principiului expresivității poetice se remarcă și în preferința pentru anumite cuvinte, ca și în structurarea sintactică a enunțului. Orientat în vorbirea obișnuită cu precădere spre funcția designativ-referențială, semnul lingvistic câștigă un anumit grad de autonomie și „se convertește”, ca urmare a funcției poetice, în *semn poetic*.

7. Pe larg despre această problematică vezi MUNTEANU, *On the object-language/metalanguage distinction...*

8. „Orice încercare de a reduce sfera funcțiunii poetice numai la poezie sau de a limita poezia la funcțiunea poetică ar duce la o simplificare excesivă și înșelătoare. Funcțiunea poetică nu este singura funcțiune a artei verbale, însă este funcțiunea ei dominantă, determinantă, pe când în toate celelalte activități verbale ea se manifestă doar ca un element constitutiv, subsidiar, accesoriu. Această funcțiune, promovînd materialitatea semnelor, adîncește dihotomia fundamentală dintre semne și obiecte” (R. Jakobson, *op. cit.*, p. 93).

Între un enunț de tip referențial și un enunț poetic există deosebiri structurale de esență, rezultate din modalitatea diferită de construire/receptare a textului. În termenii structuralismului post-saussurian, spunem că un mesaj sau un text „obișnuit” se constituie ca urmare a operației de selecție a unei unități lingvistice de pe axa paradigmatică, însoțită de combinarea unității selectate într-un lanț sintagmatic (v. *infra*, § 10.5). Potrivit cerințelor conținutului informațional codificat în mesajul formulat și transmis, selecția unităților limbii este guvernată de un principiu al echivalenței elementelor înseriate în axa paradigmatică, iar combinația de un principiu al contiguității, adică de necesitatea adecvării reciproce a termenilor care vor alcătui textul. Dacă avem în vedere, de exemplu, enunțul 1) *Păstorul își paște turma*, constatăm că, formulându-l, am selectat fiecare dintre termenii întrebuițați din serii paradigmatiche definite de sistemul limbii. Conform principiului echivalenței paradigmatiche, fiecărui element al enunțului îi corespunde, în plan virtual, un alt element. Acesta poate aparține unor paradigme semantice (sinonimie, antonimie, câmpuri lexical-semantice etc.) sau unora morfologic-categoriale: 2) *Ciobanul îmi paște turma* vs. 3) *Baciul își păzește cireada* etc. Fiecare dintre aceste enunțuri posibile, o dată realizat, presupune excluderea din spațiul comunicării a tuturor celorlalte. Se realizează astfel funcția referențială, comună, a limbii.

Cu totul diferită s-ar prezenta situația (în logica jakobsoniană) în cazul unui enunț poetic, de exemplu cunoscutul vers eminescian *Turma visurilor mele eu le pasc ca oi de aur*. Comunicarea elementară de tip referențial se convertește în comunicare de tip poetic, mesajul interesînd mai puțin ca vehicul al unei informații neutre oarecare, cît ca formulare unică, autoreferențială. Vorbitorul (= poetul) și ascultătorul (= cititorul) nu mai sunt interesați de sau orientați către ce se spune, ci către cum se spune sau, mai bine spus, ce se spune dincolo de nivelul aparent-referențial al enunțului. În consecință, după cum se exprimă R. Jakobson, „funcțiunea poetică proiectează principiul echivalenței de pe axa selecției pe axa combinării. Echivalența devine factorul constitutiv al secvenței” (art. cit., p. 95). Cu alte cuvinte, planul paradigmatic se reduce la minimum, proiectîndu-se în planul sintagmatic. Unitățile virtuale ale planului paradigmatic se implică simultan în planul sintagmatic, creîndu-se efectul „estetic”, bazat pe plurisemantism semantic sau „sugestii multiple”. În versul eminescian citat mai sus, cuvintele nu mai au valoarea lor referențială neutră și comună, ci una multiplă, simbolic-metaforică: *turma visurilor* este o metaforă pentru ‘idealuri’, ‘speranțe’, ‘năzuințe’, ‘reverii’ etc., sintagma *oi de aur* apare ca un simbol al

opulenței mitice etc. Toate aceste semnificații, laolaltă cu numeroase altele, receptate, decriptate sau interpretate de către cititor, nu se exclud, ci coexistă în cadrul textului, concurând la realizarea plurisemantismului și a ambiguității, dimensiuni constitutive ale comunicării de tip poetic.

11.3. Critica lui E. Coseriu

De pe poziții filosofice mai solide, completările aduse de Jakobson modelului propus de Bühler sunt respinse de E. Coseriu. Principala obiecție teoretică a lui Coseriu privește chiar accentul pus de Jakobson pe dimensiunea comunicativă a limbii. Esențial pentru înțelegerea limbii nu este, pentru Coseriu, „mesajul”, adică transmiterea unui conținut informativ despre realitate între doi vorbitori, ci însuși faptul de a vorbi, care implică, în mod definitoriu, „intersubiectivitatea” sau „alteritatea”. A vorbi c u celălalt este, în această perspectivă, mai important decât a vorbi d e s p r e ceva, prezența celuilalt fiind indispensabilă pentru existența unui act verbal:

Această a doua formă de comunicare, în care se manifestă dimensiunea pe care o numesc *alteritate*, reprezintă indubitabil un criteriu definitoriu pentru conceptul de limbă. Nu știm de fapt niciodată, și nu putem ști în mod obiectiv, dacă suntem înțeleși, însă, în momentul în care vorbim, recunoaștem deja celuilalt capacitatea de a vorbi și arătăm prin aceasta că știm că și el este un subiect, că este un altcineva⁹.

În consecință, afirmă Coseriu, trei din așa-numitele funcții desemnate de Jakobson, cea fatică, cea metalingvistică și cea poetică, nu au o existență reală, ele nefiind altceva decât cazuri particulare ale funcției apelative (prima) și ale celei de reprezentare (următoarele două) din cadrul modelului lui Bühler. Cît privește „funcția fatică”, aceasta nu este altceva decât „forma minimală a funcției de declanșare sau de apel”, ceea ce implică, din partea receptorului mesajului, „disponibilitatea de a accepta și de a interpreta succesiunea de semne” (*op. cit.*, p. 63). În mod similar, „funcția metalingvistică” nu poate fi distinsă de funcția referențial-obiectivă, întrucît faptul că obiectul desemnat aparține lumii obiectelor sau este limba însăși, în ansamblul ei sau doar o secvență din ea, este indiferent și nu justifică decât la nivel teoretic-speculativ distincția dintre limba-obiect sau „limba primară” și metalimbă:

În dinamica realizării limbajului, distincția între *limba primară* și *metalimbă* nu privește deloc diferitele elemente constitutive ale actului vorbirii, ea privește

9. Eugenio Coseriu, *Textlinguistik...*, p. 62.

mai degrabă unul dintre aceste elemente, și anume realitatea. Această distincție clasifică faptele în interiorul realității după cum ele aparțin sau nu limbii. Oricât ar fi de importantă și indispensabilă pentru discutarea multor probleme, distincția între limba primară și metalimbă nu este necesară în calitate de criteriu de distincție a unor funcțiuni lingvistice diferite (*ibidem*, p. 64).

Încă și mai radicală este critica formulată de Coseriu la adresa concepției lui Jakobson despre funcția poetică; calificată drept „falsă”, explicația dată de Jakobson ar avea doar meritul de a fi intuit faptul că „vorbirea poetică este o vorbire absolută, o vorbire în sine, o vorbire în cadrul căreia valabilitate deține doar ceea ce este spus” (*ibidem*). Într-un capitol special, intitulat *Limbă și poezie* (*op. cit.*, p. 109-111), sunt expuse succint punctele principale ale concepției coseriene despre limbajul poetic:

- a) Relația de „motivare internă” a semnelor lingvistice, împreună cu valoarea lor evocatoare, nu constituie un specificum al limbajului poetic, ci se manifestă și în vorbirea obișnuită, unde sunt însă „anulate” sau „dez-actualizate”. Metafore implicite precum cele aflate la baza numelor compuse fr. *chauve-souris*, literal ‘șoarece chel’, sau germ. *Fledermaus* ‘șoarece filifitor’ desemnează în vorbirea obișnuită sau în stilul științific specia de mamifer respectivă, fără nici o conotație „poetică”.
- b) În limbajul poetic se actualizează simultan și plenar toate valorile evocatoare și toate relațiile dintre semne.
- c) Limbajul poetic nu poate fi considerat o simplă modalitate a întrebuirii limbii, de același rang cu vorbirea obișnuită sau cu limbajul științific, ci trebuie socotit drept limba pur și simplu, în care se desfășoară toate modalitățile verbale posibile.
- d) Nu există o „funcție poetică” a limbajului, distinctă de cele trei funcții de bază (expresivă, apelativă și reprezentativă). Limbajul poetic actualizează toate capacitățile expresive care rămân doar latente sau „neîntrebuite” în celelalte modalități verbale.
- e) Întrebuirea „poetică” a limbii nu reprezintă o abatere de la „vorbirea normală” sau „standard”, ci reprezintă limba în deplina sa funcționalitate. Mai mult încă, celelalte modalități de întrebuire a limbii (vorbirea obișnuită, limbajul științific etc.) sunt „abateri” sau „reduceri” ale limbii în integralitatea ei, realizată în gradul cel mai complet prin vorbirea poetică:

Trebuie așadar să considerăm limbajul poetic drept limba în funcționalitatea sa completă. Poezia – și prin poezie înțeleg nu doar poezia în sens restrins, ci literatura în general, ca artă – este spațiul de desfășurare a deplinătății

funcționale a limbii. Întrebuințarea poetică a limbii nu este un fel de abatere de la întrebuințarea „normală” a limbii, ci tocmai invers: Toate celelalte modalități ale limbii, ca de exemplu limba de toate zilele sau limbajul științific (...), reprezintă abateri de la limba integrală, de la limba ca atare. Dacă este să vorbim de o reducere, atunci o putem face doar în cazul diferitelor modalități non-poetice de întrebuințare a limbii, căci aici sunt anulate sau „dez-actualizate” multe funcțiuni ale limbii prezente în chip deplin în vorbirea poetică (*ibidem*, p. 110).

Inversînd așadar raportul dintre limba poetică și „limba obișnuită”, E. Coseriu se înscrie într-o tradiție reprezentată mai ales de către poeți, pentru care, explicit sau implicit, poezia a fost întotdeauna nu un „ornament” adăugat vorbirii obișnuite, ci vorbirea umană însăși în toată splendoarea și forța sa expresivă. În istoria mai recentă a ideilor despre limbaj, poziția lui Coseriu poate fi încadrată în acea secvență a tradiției care, pornind de la învățatul italian Giambattista Vico (1668-1744) și trecînd prin Wilhelm von Humboldt (1767-1835) și Benedetto Croce (1866-1952), se regăsește la filosofi contemporani precum Hans-Georg Gadamer (1900-2002). Este vorba despre înțelegerea limbajului uman ca formă plenară a creativității umane, atribut esențial și definitiv al umanului, și nu simplu „instrument de comunicare”. În mod implicit, această poziție teoretică presupune o opoziție radicală față de orice încercare de a construi o „poetică” sau o „stilistică” bazată pe conceptul de „abatere” (de la „gradul zero al scriiturii”, de la „norma standard” sau de la „vorbirea obișnuită” etc.). Coseriu se pronunță de altfel *expressis verbis* (*op. cit.*, p. 120-121) împotriva unei „stilistici a abaterilor” (*Abweichungsstilistik*), așa cum este ea concepută, de exemplu, ca „teorie a expresiei poetice”, de spaniolul Carlos Bousoño¹⁰.

Inovatoare în esența sa, teoria lui Eugenio Coseriu despre identitatea dintre limbajul poetic și limba ca atare își așteaptă încă exegeții care să îi dezvolte consecințele în câmpul cercetării practice¹¹.

10. *Teoria de la expresión poética*, Madrid, 1952 (versiune românească de Ileana Georgescu, București, 1975).

11. În limba română există o excelentă prezentare sintetică, efectuată de Coseriu însuși în cadrul unei conferințe și publicată sub titlul *Limbajul poetic* în vol. COȘERIU, *Prelegeri și conferințe*, p. 145-162.

11.4. Teoria actelor de vorbire

Teoria actelor de vorbire (*Speech Acts Theorie*) reprezintă o altă încercare de a oferi o fundamentare teoretică globală mecanismului producerii și funcționării limbajului uman. Ea a fost formulată în cadrul Școlii de la Oxford de savanți precum J. L. Austin, P. F. Strawson și J. R. Searle. În lucrarea sa *How to Do Things with Words*, Oxford, 1962, J. L. Austin ajunge la unele interpretări convergente în anumite privințe cu cele ale lui K. Bühler. Conceptul central al acestei teorii este cel de act de vorbire (*speech act*), imaginat ca o componentă centrală a activității umane. Orice enunț lingvistic se prezintă, după Austin, sub forma a trei acte de vorbire simultane:

1. un act locutor (*locutional act*) în cadrul căruia se articulează și se combină sunetele în fluxul vorbirii și prin care se realizează combinarea sintactică a noțiunilor reprezentate de cuvinte;
2. un act ilocutor (*illocutional act*), prin care emiterea unui enunț lingvistic reprezintă în același timp realizarea acțiunii desemnate; de exemplu, emiterea enunțului *Îți promit că te ajut* reprezintă deopotrivă și realizarea unei promisiuni. Pentru definirea actului ilocutor, Austin propune trei criterii:
 - a) actul ilocutor este realizat prin vorbirea însăși, și nu printr-o consecință a ei;
 - b) actul ilocutor poate fi parafrizat și explicitat printr-o formulă performativă de tipul *Te sfătuiesc să..., Îți cer să..., Îți atrag atenția că... etc.*
 - c) actul ilocutor are un caracter convențional, el realizându-se prin mijlocirea valorii specifice pe care i-o acordă, în circumstanțe date, un anumit ceremonial social.
3. un act perlocutor (*perlocutional act*), prin care emiterea unui enunț lingvistic servește realizării unor obiective indirecte, situate dincolo de sfera strictă a expresiei lingvistice. De exemplu, faptul de a formula o întrebare la adresa unui interlocutor poate avea ca scop exprimarea stimei față de părerile sale sau a intenției de a-i atrage atenția indirect asupra unui anumit aspect, și nu neapărat dorința de a afla ceva prin răspunsul așteptat.

După cum se poate vedea, în distincția între act ilocutor și act perlocutor putem recunoaște un model binar de descriere a limbajului, analog celui bazat pe distincția între acțiune și act la Bühler sau, într-un sens mai larg, între energie și ergon la Humboldt.